

Kruláková, Anna

Realizmus s prívlastkom?

In: *Česká a slovenská slavistika na počátku 21. století: (stav - metodologie - mezinárodní souvislosti)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor); Zelenková, Anna (editor). 1. vyd. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2005, pp. 107-112

ISBN 80-210-3898-5

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133395>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Realizmus s prívlastkom?

ANNA KRULÁKOVÁ (BRATISLAVA)

Podtitul mojich poznámok by mohol byť „alebo o sile zvyku“. Pri výbere študijných textov pre poslucháčov slovakistiky na semináre z európskych literatúr druhej polovice 19. storočia som so zámerom rozšíriť ponukový list siahla aj po českých učebných textoch a slovníkových príručkách týkajúcich sa danej problematiky vydaných po roku 1989. Prejavila sa sila zvyku na mojej strane, že český kontext ponúka širšie spektrum študijnej literatúry. Silu zvyku som však pocítila aj pri niektorých zmiernených textoch. Prejavila sa podľa môjho názoru pri zotrvačnom používaní pojmu *kritický realizmus*, ktorý chápem ako súčasť marxistickej literárno-vednej terminológie.

Tento termín presadzovaný najmä v čase, keď realističnosť bola pokladaná za najžiaducejší atribút umeleckého diela, mal byť ohnivkom v špirále smerujúcej k socialistickému realizmu. Jeho tradičnú charakteristiku nájdeme u Jana. O. Fischera: „*Jako kritický realizmus chápeme realizmus, ktorý kriticky zobrazuje mešťáckou skutočnosť, aniž z ní ešte vidí socialistické východisko*“²². Sám zaniietený zástanca termínu zároveň priznáva, že aj do marxistickej orientovanej literárnej vedy na Západe „proniká ovšem obtížně“²³. Ak sa prípadne objavil v metodologicky inak orientovaných prácach, bol charakterizovaný ako pojem z marxistického literárno-vedného inventára. Napr.: „*Kritischer Realismus, in der marxist. Literaturkritik derjenige Realismus, dem zwar sozialkrit. Einstellung eignet, dem aber im Ggs. zum sozialist. Realismus das marxist.-leninist. Bewusstsein für den wahren Sozialismus fehlt.*“²⁴ Termín sa neujal nielen na Západe, ale aj literárne historiografie jednotlivých východoeurópskych krajín ho používali v diferencovanej miere. Zo slovenskej literárnej vedy bol vytesnený už dávnejšie. O. Čepan v súvislosti so slovenskou realistickou prózou v *Stimuloch realizmu* skonštatoval, že „*súčasný periodizačný zreteľ, podložený*

²² FISCHER, Jan O.: *Kritický realizmus, Balzac, Stendhal a základní otázky realismu*, Praha 1979, s. 20.

²³ Tamže, s. 19.

²⁴ WILPERT, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart 1989, s. 488.

hlbším poznaním tejto prózy, upúšťajú od jej staršieho členenia na objektívno-deskriptívny typ a spoločensko-kritický typ“²⁵.

Pokiaľ ide o učebné texty a slovníky spomenuté v úvode, je badateľný rozdiel v miere výskytu pojmu kritický realizmus v závislosti od roku ich vydania. V prácach publikovaných v prvej polovici deväťdesiatych rokov sa tento termín používal viac-menej kontinuálne. Druhé vydanie skript *Ruská literatúra 19. storočia* od autorov M. Jehlička, B. Neumann, R. Parolek, L. Zadražil z roku 1993²⁶, aj keď má poznámku prepracované, sa nijako podstatne nelíši od prvého vydania z roku 1987, pri používaní pojmu kritický realizmus sa nič nezmenilo. Tu by asi ani nebolo namieste očakávať radikálnu zmenu koncepcie.

Trochu iná je situácia pri dielach koncipovaných po roku 1989. *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*²⁷ je adresovaný síce stredoškolskému príjemcovi, ale vzhľadom na absenciu väčšej novej slovníkovej príručky do roku jeho vydania je zároveň prvý, ktorý už nebol viazaný ideologickými limitmi. Charakteristika pojmu kritický realizmus²⁸ v ňom je stručná, ideologická razantnosť príznačná pre dávnejšie definície smeru²⁹ sa vytratila, z inventára znakov, ktoré sa zvykli uvádzať, je spomenutá len pravdivosť, spoločenská kritickosť, historická konkrétnosť a hľadanie východiska z rozporov človeka a sveta. Väčšina priestoru je ponechaná výpočtu autorov a diel 19. storočia, pričom v českej literatúre sa konštatujú prejavy kritického realizmu už u Karla Havlíčka Borovského a Boženy Němcovej.³⁰ Absentuje informácia, že ide o termín zviazaný metodologicky s marxistickým výkladom literatúry, i keď sa uvádza, že sa naň odvolávajú okrem iných aj teoretici socialistického realizmu. Tým, že nie je pre-

²⁵ ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*, Bratislava 1984, s. 28.

²⁶ JEHLIČKA, Miloslav, NEUMANN, Bohumil, PAROLEK, Radegast, ZADRAŽIL, Ladislav: *Ruská literatúra 19. storočia*, Praha 1993.

²⁷ PAVELKA, Jiří, POSPÍŠIL, Ivo: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*, Brno 1993.

²⁸ Tamže, s. 93-94.

²⁹ Porovnaj napr.: *Slovník literárních směrů a skupin*. Zpracoval kolektiv pracovníků Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV v Praze a v Brně, red. Štěpán Vlačin, Praha 1976, s. 117-120.

³⁰ V najnovšej českej literárnohistorickej syntéze (LEHÁR, Jan, STICH, Alexandr, JANÁČKOVÁ, Jaroslava, HOLÝ, Jiří: *Česká literatúra od počátků k dnešku*, Praha 1998) sa pojem kritický realizmus nepoužíva a ani realizmus sa nespája s takým širokým spektrom autorov ako v starších literárnohistorických prácach. Jaroslava Janáčková, autorka kapitol zahŕňajúcich obdobie od romantizmu po modernu hodnotí napr. Havlíčkov dôraz na kritický rozum, občiansku morálku a výchovu k nej ako nadväzovanie na osvietenký klasicizmus (s. 211).

zentovaný v zviazanosti s jednou metódou, prisudzuje sa mu širšia platnosť. Literatúra k heslu tiež trochu zastrela marxistickú provenienciu pojmu. Uvedené je klasické Auerbachovo dielo *Mimesis*, v ktorom, ako je známe, sa tento pojem nepoužíva, a z marxisticky orientovaných literárnych historikov len G. Lukács. Jan O. Fischer ani sovietski teoretici smeru, dominujúci v starších slovníkových zoznamoch literatúry, nie sú uvedení. Nielen nedoloženie presadzovania systémového používania tohto pojmu na označenie literárneho smeru metodologicky inak orientovanými prácami, ale najmä skutočnosť, že v celoeurópskom kontexte nie je zaužívaný, umožňuje spochybníť snahu o rozšírenie jeho platnosti.

Autori inej slovníkovej príručky Libor Pavera a František Všetická sa v *Lexikone literárnych pojmov*³¹ s pojmom kritického realizmu nekonfrontovali. V úvode svojej práce signalizovali, že ich ambíciou nie je úplnosť „akademických lexikónov“ a z literárnych období sa ako heslá v slovníku objavili len stredoveká literatúra, renesancia a humanizmus.

Neskoršie, najmä rusistické práce z konca deväťdesiatych rokov a po roku dvetisíc kritický realizmus zo svojho pojmového aparátu eliminovali. Ako príklad možno uviesť genologicky zameranú prácu Iva Pospíšila *Ruský román. Nástin utváření žánru do konce 19. století*³² alebo *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*³³, kolektívne dielo pod vedením toho istého autora. Aj pojem realizmu sa v nich v porovnaní s jeho nadužívaním v predošlých desaťročiach používa limitovanejšie. Oveľa viac sa prihliada k individuálnym poetikám jednotlivých autorov.

V tomto kontexte vyšiel zborník *Cesta k realitě (Literatura a kultura v druhé polovině 19. století)*, ktorý deklaroval svoje určenie ako doplnkové učebné texty pre študentov rôznych slavistických odborov. Pilotným textom k zborníku je stať Ludvíka Štěpána *Od romantického vidění k realistickému pohledu s podtitulom Poznámky na úvod o západoevropských a slovanských literaturách*³⁴. Stať zameraná didakticky má charakter prehľadu, autor sa pokúsil veľmi širokú problematiku realizmu v niektorých západoevropských a všetkých slovanských literatúrach zhrnúť na veľmi

³¹ PAVERA, Libor, VŠETICKÁ, František: *Lexikon literárnych pojmov*, Olomouc 2002.

³² POSPÍŠIL, Ivo: *Ruský román. Nástin utváření žánru do konce 19. století*, Brno 1998.

³³ *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*, Kolektív autorů pod vedením prof. PhDr. Iva Pospíšila, DrSc., Praha 2001.

³⁴ ŠTĚPÁN, Ludvík: *Od romantického vidění k realistickému pohledu. Poznámky na úvod o západoevropských a slovanských literaturách*. In: *Cesta k realitě (Literatura a kultura v druhé polovině 19. století)*, Brno 2003, s. 5-48.

malej ploche. Je samozrejme, že pri takom širokom zábere sa nedajú postrehnúť všetky nuansy, nutne musí dôjsť k určitým simplifikáciám, napokon ani nie je možné dôverne poznať situáciu v skoro dvoch desiatkach národných literatúr. Znovu sa však vracia pojem kritický realizmus, ktorý nie je nijako bližšie špecifikovaný, konštatuje sa len, že „realismus se později rozvinul v tzv. kritický realismus“³⁵. Realizmus s takýmto prívlastkom je potom uvedený pri menách a dielach niektorých konkrétnych autorov. Tak romány Gerharta Hauptmanna „sice z realismu vycházejí, patří však k vrcholům kritického realismu“, Heinrich Mann „dospěl od expresionistických a naturalistických začátků k prózám s charakterem angažovaného kritického realismu“³⁶. Pri poľskej literatúre je termín použitý v súvislosti s niektorými autormi (E. Orzeszkowa, B. Prus) i s jej periodizáciou: „Polská literatura prošla zpočátku (do poloviny 70. let fázi tendenčnosti, již vystřídalo období. realizmu, který pak na cestě ke kritickému realismu (od 80. let) a velkým dílům tohoto období přešel fázi naturalistickou“³⁷.

V použití pojmu kritický realizmus sa L. Štěpán sústredil len na uvedené prípady. Nespomína ho pri iných literatúrach a autoroch, ktorí bývali tradične označovaní za kritických realistov, napr. pri anglických, ruských, ale ani pri spisovateľoch iných literatúr. Náhodné, nesystematické používanie tohto pojmu sa javí ako metodologická nejasnosť či aspoň nedôslednosť pôsobiaca tým rušivejšie, že ide o text didaktického charakteru. Označenie spisovateľa za kritického realistu, zdá sa, závisí od zdroja, z ktorého L. Štěpán pre svoju stať čerpal. Napr. citovaný názor o H. Mannovi korešponduje s charakteristikou tohto spisovateľa v *Slovníku spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužicko-srbských*: „Jeho lit. vývoj směřuje od natural. přes expresion. k angažovanému krit. realismu.“³⁸ Tam, kde sa opieral o novšie práce, ktoré s týmto pojmom nepracujú, tiež ho už nepoužil.

Nesledovala som, aké sú osudy tohto pojmu v literárnohistorických prácach iných krajín bývalého „socialistického tábora“, ale ako príklad na to, že sila zvyku pôsobí aj inde, možno uviesť prácu poľského rusistu Bo-

³⁵ Tamže, s. 7.

³⁶ Tamže, s. 11.

³⁷ Tamže, s. 35.

³⁸ *Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužicko-srbských*. Zpracoval kolektiv autorů za vedení Václava Boka, Věry Macháčkové - Riegerové a Jiřího Veselého. Praha 1987, s. 479.

gusława Muchu *Historia literatury rosyjskiej*³⁹. Kritický realizmus je v nej označený za dominujúci smer obdobia rokov 1856-1881.

Je zrejmé, že postoj k tomuto pojmu súvisí s metodologickou orientáciou. V situácii, keď prestala byť záväzná jediná metóda, sa prejavuje istá metodologická rozkolísanosť a ako jej výraz sa javí aj sporadicky pretrvávajúce používanie pojmu kritický realizmus.

Ešte niekoľko poznámok k časovej situovanosti realizmu v slovenskej literatúre. L. Štěpán v spomenutej stati situuje počiatky slovenskej realisticko-romantickej tvorby do päťdesiatych až sedemdesiatych rokov 19. storočia a ďalej píše: „*Od romantického modelu tvorby k realistickému se začínají přiklánět už autoři tzv. přechodného období, kteří ve svých dílech vykřesují život obyčejných lidí i zemanů kritickým pohledem a někdy satirickým ostřím. Byli to L. Kubáni a G. K. Zechenter - Laskomerský, ale zejména J. Palárik a J. Záborský.*“⁴⁰

Formulácia o prikláňaní sa Záborského a Palárika k realistickému modelu je dosť nešťastná. Došlo v nej k určitému, aj keď možno nezámernému posunu oproti tomu, ako sú títo autori chápaní v súčasnej slovenskej literárnej historiografii. Spájanie diela Jonáša Záborského s realizmom bolo typické pre päťdesiate roky 20. storočia, teda pre obdobie panrealistických tendencií a hodnotového preferovania tohto literárneho smeru. Pritom práve on a čiastočne aj Ján Palárik majú vo svojom rodokmeni najviac predromantického. Záborského špecifická pozícia v kontexte slovenskej literatúry obdobia romantizmu nie je príklonom k realizmu, v jej pozadí sú autorove osvietenké racionalistické východiská⁴¹, z pozícií ktorých viedol svoju polemiku s romantizmom a so všetkým iracionálnym. Kritickosť a satirickosť, ktoré L. Štěpán uvádza v súvislosti s oboma autormi, sa nedajú pokladať za dištingtívne znaky na ich zaradenie medzi realistov.

V citovanej pasáži je odkaz na Šmatlákove *Dejiny slovenskej literatúry* z roku 1988. Odkaz na neskorší *Slovník slovenských spisovatelův* v texte nie je, ale predpokladám, že niektoré informácie čerpal L. Štěpán aj z neho, keďže S. Šmatlák ich neuvádza (napr. dielo Jozefa Vavroviča *Ján Palárik, jeho ekumenizmus a panslavizmus*). Charakteristika tohto obdobia a príslušných autorov v *Slovníku slovenských spisovatelův* aj Šmatlákove

³⁹ MUCHA, Bogusław: *Historia literatury rosyjskiej*, Wrocław 2002.

⁴⁰ ŠTĚPÁN, L.: *Od romantického vidění k realistickému pohledu (Poznámky na úvod o západoevropských a slovanských literaturách)*. In: *Cesta k realitě (literatura a kultura v druhé polovině 19. století)*, Brno 2003, s. 39-40.

⁴¹ P. Zajac polemizuje aj s takýmto chápaním Záborského a charakterizuje jeho iróniu ako romantickú. Viď ZAJAC, Peter: *Kocúrkovo ako slovenský antimýtus*. Slovenská literatúra 52, 2005, č. 4-5, s. 348-368.

názory vyslovené v *Dejinách* umožňujú síce hovoriť o istej „prechodnosti“ obdobia, ale jeho označenie za začiatok príklonu k realistickému modelu tvorby nie je celkom vhodné. Slovo model implikuje istú konštrukciu, abstrakciu, teda vedomie realistickej koncepcie literatúry, a to u nás v danom období neexistovalo. Romantizmus síce prechádzal istými zmenami, ale nešlo ešte o vedomý príklon k realistickému modelu/ koncepcii. Pokusy o zmenu sa uskutočňovali v tomto období len per negationem, spochybňovaním či prehodnocovaním romantického konceptu. Tak tomu bolo u Záborského, Kubániho i Zechentera, hoci u každého iným spôsobom. Pre Záborského to bol celožitný spor, Kubáni sa spočiatku s dobovým romantickým kánonom identifikoval, postupne svoj postoj korigoval, nie však gestom úplného odmietnutia a ponúknutím novej koncepcie, ale zrelativizovaním absolútnej platnosti romantického ideálu jeho dotykom s realitou. Vo svojich teoretických úvahách o literatúre sa venoval žánru románu, ktorý v Štúrovej koncepcii nepatrí k preferovaným, zaujali ho autori, pred ktorými L. Štúr až vystríhal, napr. E. Sue. G. K. Zechenter-Laskomerský rezignoval na sujetové útvary pestované v dobovej próze, na jeho cestopisoch i humoreskách cítiť silnú sugesciu empiriou. Empirickú evidenciu nesúrodých prvkov reality však neprekročil, nevytvoril novú plnohodnotnú epickú fikciu. Pri jedinom pokuse o väčší žáner prebral dovtedajšiu schému sentimentálnej romantickej novely.

Vzhľadom na to, že L. Štěpán v stati *Od romantického vidění k realistickému pohledu* pri časovom situovaní českého realizmu nepodlieha starším názorom, ktoré nachádzali realizmus už v dielach autorov päťdesiatych rokov (Havlíček Borovský, Němcová), ale v intenciách novších názorov ho kladie do osemdesiatych rokov, keď bol programovo presadzovaný. Pri porovnaní pasáží venovaných v jeho stati slovenskej a českej literatúre, by rozdielnosť toho, čo je prezentované ako realistické, mohla doviest' nezorientovaného adepta slavistických štúdií, ktorému je text určený, ku skreslenému záveru, že realizmus sa začal udomáčať v slovenskej literatúre skôr ako v českej, čo nezodpovedá skutočnosti. Práve rozvinutejší český kontext bol podnetný pri diferencovaní názorov slovenských spisovateľov na realizmus, napr. diskusia v pražskom slovenskom študentskom spolku Detvan o Hostinského štúdiu *O realismu uměleckém*.